

TO'YCHIYEVA Nilufar Mahsutjanovna

*O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi
Islomshunoslik va islom sivilizasiyasini o'rganish
ICESCO kafedrası katta o'qituvchisi
nilufartuychieva79@gmail.com*

SHIA TARIQATLARINING PAYDO BO'LIH SABABLARI

REASONS FOR THE EMERGENCE OF SHIA ORDERS

ПРИЧИНЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ШИИТСКИХ БРАТСТВ

Annotasiya. Mazkur maqolada shia yo'nalishi vakillarining tasavvufga munosabati, shialikda irfon tushunchasining ahamiyati ochib berilgan. Shia tariqatlarining ilk paydo bo'lish davri, sabablari, vakillari ko'rsatilgan. Kubravilylik tariqatining nurbaxshiya va zahabiya yo'nalishining shialik bilan aloqador jihatlari bayon qilingan. Shuningdek, shialik tariqatiga xos nazariy va amaliy xususiyatlar maqoladan o'rin olgan. Bugungi kunda dunyo bo'ylab faoliyat olib borayotgan shia tariqatlarining o'ziga xos jihatlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: irfon, tasavvuf, urafo, sufiy, zahabiya, kubraviya, nurbahshiya, toirul quds, imomat, hikmat, suluk.

Аннотация. В данной статье раскрыто отношение представителей шиитского направления к мистицизму, значение понятия Ирфан в шиизме. Указывается период раннего возникновения, Причины, представители шиитских сект. Описаны связанные с шиитами аспекты нурбахшийской и захабской линии секты кубравилли. В статье также представлены теоретические и практические особенности, характерные для шиитской секты. Освещаются специфические аспекты шиитских сект, действующих сегодня во всем мире.

Ключевые слова: ирфан, тасаввуф, урафа, суфий, захабия, кубравия, нурбахшия, птици кудса, имамат, мудрость, идущий по мистическому пути.

Annotation. In this article, the attitude of the representatives of the Shia direction to Sufism, the importance of the concept of mysticism in Shia is revealed. The period and reasons for the first appearance

of Shia sects, the first representatives are shown. The aspects related to Shi'ism of the Nurbakhshiya and Zahabiya directions of the Kubravily order have been described. The theoretical and practical features of the Shiite order are also included in the article. The specific aspects of the Shia sects operating around the world today are highlighted.

Key words: irfan, tasawwuf, urafa, sufi, zahabiya, kubravia, nurbahshiya, toirul quds, imamat, hikmat, journeying and initiation.

KIRISH

Bugungi kungacha shia tariqatlari bilan bog'liq tadqiqotlar chuqur olib borilmagani bois mavzu bilan aloqador izlanishlarga ehtiyoj sezilmoqda. Sunniylik tariqatlarining amaliyot va nizomlar to'liq ishlab chiqilgan. Ammo shia tariqatlari bundan mustasnodir. Hatto aksar manbalarda shia mazhabida tasavvufni islomdan tashqari hodisa sifatida ko'rish uchrab turadi. Shu bois tasavvufni "irfon" nomi bilan atash shialikda qabul qilingan. Tasavvuf bilan shialikning ilk aloqalari shoirlar faoliyatida aks eta boshlagan. Ilk marotaba tasavvufning shialikda aks etishi she'riyat yo'nalishida paydo bo'ldi. Bu tur shoirlarning eng ko'zga ko'ringani Sayid Haydar Omuliy edi. U nafaqat tasavvufni shialikka aloqador deb biladi balki, ikkisining tamoyillari ayni ekanini ko'rsatishga muvaffaq bo'lgan. Shia shoir va mutafakkirlari tasavvuf munosabat masalasida ikki guruhga bo'linadilar:

Birinchii toifa, tasavvuf va sufiylarga mutlaqo qarshilar jamoasi bo'lib, ular sufiylarni kufirda ayblashgacha borganlar. Ikkinchi toifa, tasavvufni shialik bilan uyg'un shaklda ko'radigan, qarashlarini esa irfon o'laroq qabul qiladiganlar. Har ikki tarafning ham tarafdorlari teng miqdorda uchraydi.

Turk olimi Mustafo Oltinkayaning fikriga ko'ra tasavvuf tadqiqotchilari va shia yozuvchilariga ko'ra shialikda tasavvuf "irfon" atamasi bilan keltiriladi. Shialikda sufiylarni "oriflar" deb atash urfga kirgan. Ular imkon qadar tasavvuf va sufiy so'zidan qochadilar. Aslida sunniy tasavvufda ham irfon tushunchasi keng qo'llaniladigan atama bo'lib, ma'rifat yoki haqiqatni vositasiz bilish ma'nosida qo'llaniladi. Ibnul Arabiyga ko'ra,

botiniy ilmga nisbatan irfon tushunchasi aynan mos keladi. Ko‘rinib turibdiki, bu kabi tushunish sunniylik tasavvufiga begona emas. Sunniylik va shialik irfoni orasidagi yagona farqli jihat shundaki nasni tushunishda zohir va botinga ahamiyat qaratilar ekan shialikda imomatga hurmat bajo keltirish, barcha oyatlarni anglashda Ali (r.a)ga nisbat berish masalasi bilan ajralib turadi.

MUHOKAMA

Shialikda islom bilimlari yetti turga bo‘linadi: 1. Mantiq, 2. Falsafa, 3. Kalom, 4. Irfon, 5. Fiqh, 6. Usulul fiqh, 7. Hikmat va axloq. To‘rtinchi “irfon” deb atalgan fan shialar nazdida tasavvufga to‘g‘ri keladi. Zamonaviy tadqiqotlarda tasavvuf va shialikning o‘zaro bog‘liqligi haqida ayrim fikrlar bayon etiladi. Tasavvufda oz bo‘lsa-da mavjud bo‘lgan shialik ta‘siri va nash‘asi “tashayyu” kalimasi bilan ifodalangan. Faqatgina bektoshiya tariqati, asoschisi Hoji Bektosh Valiyning shialik bilan aloqasi yo‘qligiga qaramay, vaqt o‘tishi bilan shia xarakterini qozona boshlagan. Ya‘ni, bektoshiya tariqati avvaliga sunniy tariqati bo‘lib, keyinchalik esa shia tariqatiga aylangan. O‘n ikki imom tushunchasining ta‘siri bilan asta-sekin “tariqatlarning adadi o‘n ikki ekani” degan fikr ham o‘rnashgan [1:144-155].

Najmiddin Kubro asos solgan kubraviya tariqatining shahobchalridan biri sanalgan zahabiya sunniylik tariqatidan ajralib chiqqan shialik tasavvuf yo‘nalishidir. Kubro yashagan davrda Horazmda shofe‘ilik mazhabi tarqalgani bois uning o‘zi ham shu mazhabga mansub edi. Sunniylik yo‘nalishi, shofe‘iylik fiqhiga asoslangan, she‘riyatga tayanmagan hadis ilmi bilan ko‘p yillar shug‘ullangan Najmiddin Kubroning shialik tariqatiga bilan aloqador deya da‘vo qilayotgan asossiz iddaolari uchrab turadi. Najmiddin Kubro tomonidan barcha musulmonlar kabi Ali (r.a.) va ahli baytga ko‘rsatilgan hurmatni shialikning belgisi sifatida ko‘rsatish noo‘rin albatta. Uning asari “Favoihul jamol”da Hazrati Ali yashagan ma‘naviy yo‘l va tajribalar haqida bayon qilgan [2:79]. Ammo bu degani Kubroning shia mazhabida bo‘laginini ko‘rsatmaydi. “Favoihul jamol”dan: “Bir marta g‘aybat holida

ekanman Payg‘ambarimizning oldida Ali (r.a.)ni ko‘rdim. Yugurib borib Alining qo‘llarida tutib salomlashdim. Shu vaqt menga ilhom keldi. Rasulullohdan kelgan xabarlarda shunday narsa o‘qigandim “Kim Alining qo‘lini tutib so‘rashsa jannatga kiradi” ma‘nosida. Shundan ilhomlanib borib, shu hadis haqida Alidan so‘ray boshladim. U kishi esa to‘g‘ri ekanini tasdiqladilar” [3:100-101]. Kubroning shu kabi fikrlarini misol qilib keltiradigan shia jamoalari uning tariqatini ham shialikka aloqador deb hisoblamogdalar.

Shayx Kubroning halifalaridan Sa‘diddin Hamaviy tariqatga ilk shialik unsurlarini kiritgan kishi sanaladi. U kubraviylikdan ijzasi bo‘lishi bilan birga Ibn Arabiyning qarashlariga juda yaqin fikrda edi. Chunki u nafaqat kubraviylikdan balki boshqa tariqatlardan ham ijoza olgan kishi edi. U Shomda bir muddat istiqomat qilgan vaqtda Ibn Arabiy va shogirdi Sadriddin Qunaviy (vaf.1274) bilan bir necha marotaba uchrashgani qayd etiladi. Ibn Arabiy bilan iliq munosabatlari alohida e‘tiborga loyiq.

Ammo manbalarda ikki sabab bilan Himaviyni kubraviylik tariqati shayxlari yuksak maqomda e‘tirof etmaganlari keltiriladi. Birinchisi, Ibn Arabiydan ko‘p ta‘sirlangan holda uning “vahdat al vujud” ta‘limotiga tez-tez murojaat qilgani. Eng sharaflari sufiy kishilar ro‘yxatini keltirarkan Najmiddin Kubrodan avval Ibn Arabiyni zikr etishi ham kubraviylik tariqati vakillari tomonidan tanqidga uchragan. Ikkinchi sababi, mo‘g‘ullar iste‘losi davrida ularning siyosatini qo‘llab quvvatlagani ham ayrim e‘tirozlarga sabab bo‘lgan.

Sa‘diddin Himaviyning shogirdi Aziz Nasafiy ustozining valiylik haqidagi fikrlarini quyidagicha keltiradi. “Payg‘ambarimizdan oldingi dinlarda valiy tushunchasi yo‘q edi. Allohga eng yaqin kishilar payg‘ambar deb nomlanar edi. Valiy nomi Muhammad payg‘ambardan keyin yuzaga chiqdi. Buyul Alloh uning ummatidan 12 kishini tanlab olib, ularga o‘zini yaqin qildi. Ularga valiylikni tuhfa etarkan, Hazrati Muhammadni noiblari etib sayladi. Olimlar payg‘ambar vorislaridir. Shayx (Hamaviy)ga ko‘ra ummat ichida 12 kishidan boshqa valiy yo‘qdir. O‘n ikkinchisi valiylarning so‘ngisi bo‘lib, ismi Mahdiy yoki

“Sohibi Zamon”dir. Ilm va qudratda komil kishi bu Mahdiydir. Butun yer yuzini o‘z hukmi ostiga olur. Dunyo hazinalari unga ko‘rinib turadi. Kufr va zulmni bir onda yerdan siqib chiqaradi” [4:346]. Imomlarga mubolag‘a bilan hurmat ko‘rsatish va ulardan boshqa valiyilar yo‘qligini da‘vo qilish ahli sunna val jamoa aqidasi zid bo‘lib, unga ko‘ra har qanday valiy bironta payg‘ambar yoki sahobiyning darajasida bo‘la olmasligi bayon qilingan.

Bu fikrlarning tasdig‘i sifatida quyidagi olimning so‘zlarini keltirish kifoya. J.Trimingemning fikricha, shia tariqatlari Eron hududida shia harakatlarining kuchayishi bilan bog‘liq. Bu shia rahbarlarini o‘zlarini kubraviya ta’limotida namoyon bo‘lgan sufiylik maktabi o‘rinbosarlari, deb hisoblashlaridan ham ko‘rinib turibdi. Sufiylik libosidagi shialik kubraviya, xalvatiya, bektoshiya, bayramiya tariqatlari ichida mustahkam oqimga aylandi. Usmoniylar imperiyasida u yashirin ishlagan bo‘lsa-da, biroq Fors o‘lkasida sufiy shialarning turli harakatlari mavjud edi [5:22].

Shia faqihlari tomonidan orif va hakimlar imomlarga teng darajadagi kishilar sifatida tan olishini iddao etadiganlar ham. Shialik ta’limoti safaviylar davrida qayta tug‘ilgandek bo‘ldi, go‘yo. Ularning g‘oyalarini ifodalovchilar – sufiylar Mir Muhammad Bakir Domod (vaf. 1631 y.), Qozi Said Qummiy (vaf. 1691 y.) va Mulla Sadra Sheroziy (vaf. 1640 y.) bo‘lgan.

Tarixiy nuqtai nazardan, eng diqqatga sazovor shia-sufiylik harakati safaviya – dastlab sunniy tariqati bo‘lgan. Uning asoschisi o‘zini yettinchi imom – Muso Kozimning avlodi deb e‘lon qilgan Safiyuddin (1249-1334, Ardabil) bo‘lib, u uzoq vaqt o‘ziga yo‘lboshchi topa olmadi, ammo oxir-oqibat 25 yil umrini birga o‘tkazgan va o‘limidan so‘ng uning o‘rinbosari bo‘lib qolgan Shayx Zohidni uchratdi. Tariqatga rahbarlik Safiyuddindan sulolaviy tarzda o‘ta boshladi: 2) Sadruddin (vaf. 1396 y.); 3) Xoja Ali (vaf. 1429 y.); 4) Ibrohim SHoh (vaf. 1447/48 y.); 5) Junayd (1460 y. jangda halok bo‘lgan); 6) Haydar (u ham 1488 y. jangda halok bo‘lgan,) va Safaviylar sulolasi asoschisi Shoh Ismoil (vaf. 1524 y.). Bu tariqatning qachon shia tariqatiga aylangani

noma’lumligicha qolmoqda [6:144-155]. Xususan, shialikning asosiy va zamonaviy tariqatlaridan bo‘lgan Ne’matullohiya tariqati davomchilari tasavvuf asoschisi bo‘lgan Junayd Bag‘dodiyga imomlarning bay‘at berganliklarini da‘vo qiladilar. Bu fikrlardan esa, tasavvufga asli shialar asos solgan degan xato xulosa ham kelib chiqishi mumkin. Shu bilan birga, shialardagi ilk tasavvufiy qarashlarning aksariyat jihatlarini dastlab mumtoz tasavvuf bilan o‘xshash bo‘lgani, keyinchalik esa shialarning asliga zid bo‘lgan aqida va ta’limotlariga og‘ish va mazkur fikrlarni o‘ziga singdirish, natijada to‘liq shialikka o‘tib ketish holatlari

Bugungi kunda shialik tariqatlari Amerika, Yevropa davlatlarida samarali faoliyat olib bormoqdalar. Ne’matullohiya tariqati XIII/XIV asrlarda Eronda vujudga kelgan. Avvalida sunniylik yo‘nalishidagi tariqat, keyinchalik shialik tariqatiga og‘ib ketgan. Ushbu tariqat asoschisi Shoh Ne’matulloh Valiy (vaf. 1431 y.) hisoblanadi [7:869]. Ne’matulloh Valiy Samarqand, Hirot, Yazdda ashab, hayotini shu tariqatga bag‘ishlagan edi. Ne’matulloh omma orasida juda ham mashhur bo‘lgan. Uni muqaddas shaxs deb bilishar va “tasavvuf otasi” degan ma’noda “shoh” deb murojaat qilishar edi. Shundan beri tariqatning barcha bosh shayxlari o‘zlarini “shoh” deb ataydigan bo‘ldilar. Ne’matulloh Valiyga ko‘plab tasavvufiy risolalar nisbat beriladi. Shular ichida uning she’riy devonlari juda mashhur. Uning she’rlaridagi asosiy mavzular – Ibn Arabiyning “Vahdatu-l-vujud” ta’limoti, qiyomat alomatlar, Imom Mahdiy va Isoning (a.s.) kelishi, qiyomat kuni dahshatlari kabilardir. Bu tariqat Eron va Hindistonda keng tarqaldi va undan bir nechta tarmoqlar ham ajralib chiqqan.

U Iroq, Misrda bo‘lib, keyin Movarounnahrda keladi va bu yerda mahalliy turkiy aholi orasida faol targ‘ibot ishlarini olib boradi. Bu esa Amir Temurga yoqmaydi. Shu sababdan, Ne’matulloh Hirotga, u yerdan Mashhadga so‘ng, Yazdga ketadi. Oxiri, u Kirmondagi Moxon qishlog‘iga kelib o‘rnashib, qolgan 25 yil umrini shu yerda o‘tkazadi. Uning o‘limidan so‘ng bu tariqat nafaqat Eronga, balki uning hududidan tashqariga ham yoyiladi.

Nurbaxshiya – shialik ichidagi sufiylik tariqati; XV asr boshida kubraviylik tariqatidan uning shialikdagi tarmog‘i sifatida ajralib chiqqan. Asoschisi – Sayyid Muhammad ibn Muhammad Nurbaxsh (1392-1464), bahraynlik arab bo‘lgan. U o‘z shaharasini shia imomi Muso al-Kozimga bog‘lagan. Shia shayxi Xoja Ishoq al-Xuttaloniyni muridi bo‘lgan. Qur‘on va “barcha fanlar”ni yaxshi o‘zlashtirgani uchun ustoziga Nurbaxsh laqabini hamda o‘zining vafot etib ketgan ustoziga Kubroviylar shayxi sayyid Ali al-Hamadoniyni xirqasini berib, xonaqohga bosh bo‘lishni topshirgan. Nurbaxsh tarafdorlari uni adolat o‘rnatish uchun kelgan imom Mahdiy va xalifa deb e‘lon qilganlar. Iroqda uning sha‘niga atab tangalar zarb etilgan va xutbalar o‘qilgan. Uning dovrug‘i Kurdiston, Ozarbayjon, Gilonga tarqalgan. Temuriylardan Shohruh davri (1405-1447)da Nurbaxshiya tariqati qattiq quvg‘in ostiga olingan. Nurbaxsh qolgan umrini Ray viloyatidagi kichik qishloqda shogirdlari orasida o‘tkazgan.

XULOSA

Kubraviylik tariqadidan ajralib chiqqan nurbaxshiya va zahabiya kubraviylik paydo bo‘lgandan ikki asr o‘tib shialik unsurlarini o‘zlashtira borgan. Safaviy davlatini tashkil etilishi esa bu jarayonni yanada tezlashishiga turtki bo‘ldi. Kubraviya tariqatida shajarining Ali (r.a.)ga borib taqalishi va Kubro tomonida asarlarida ahli baytga katta e‘tibor berilishi unga nisbatan asossiz ravishda shialik bilan aloqadorlikni bog‘lashga turtki bo‘lgan. Bugungi kunda Eron, Pokiston, Amerika va Angliya kabi o‘lkalarda shialik belgilarini o‘zida aks ettirgan Nurbaxshiya va Zahabiya jamoalari hali ham faol harakat olib bormoqdalar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Globallashuv sharoitida zamonaviy tariqatlar: ta‘limot va uslublar, tahlil va xulosalar. Mas‘ul muharrir I.Usmonov. – Toshkent: 2015. –B. 144-155.
2. Sübkî, Tabaktü’s sufiyye, VIII, 25; Ibnü’l-Amâd, mezerât, -S. 79. -2023.
3. Necmiddin Kübrâ, Fevâihu’l-Cemâl, Hazırlayan H. İsmail Hakkı Altuntaş -S. 100-101.
4. Петрушевский И.П. Ислам в Иране. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета. 1966. – С. 346.
5. Тримингем Дж. С. Суфийские ордены в Исламе. – Москва: Наука, 1989. – С. 22.
6. Globallashuv sharoitida zamonaviy tariqatlar: ta‘limot va uslublar, tahlil va xulosalar. Mas‘ul muharrir I.Usmonov. – Toshkent: 2015. – B. 144-155.
7. Али-заде А. Исламский энциклопедический словарь. – Москва: Ансар, 2007. – С. 869.